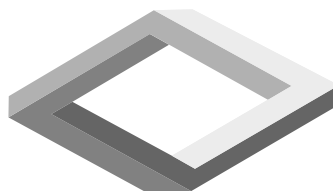

MATEMATYKA
OLIMPIJSKA

Algebra i Teoria Liczb

Adam Neugebauer

CZERWIEC 2018

Opracowanie graficzne: *Autorzy*

Wydanie I

ISBN: 978-83-7267-710-5

Wydawnictwo Szkolne OMEGA, 30-552 Kraków, ul. Wielicka 44 C
tel. 12 4 256 256; +48 662 152 899
www.ws-omega.com.pl e-mail: biuro@ws-omega.com.pl

Przedmowa

Przedstawiamy pierwsze całościowe chociaż nieostateczne¹ wydanie serii podręczników pod wspólnym tytułem MATEMATYKA OLIMPIJSKA. Mamy tu na myśli matematykę elementarną w zakresie wyznaczonym przez zadania OM (krajowe i międzynarodowe). Matematyka ta, mimo niewielkiego obciążenia definicyjnego, jest bliższa matematyce *akademickiej* niż matematyce *szkolnej*. Proponowany sposób wykładu (definicja, twierdzenie, przykłady, zadania i ćwiczenia²) jest więc bliższy akademickiemu niż szkolnemu. Szczegółowy spis treści powinien dawać dostatecznie dobre wyobrażenie o terytorium zajmowanym przez Matematykę Olimpijską w królestwie matematyki. Każdy tom kończy się krótką bibliografią, w której pokazujemy kilka źródeł dających możliwość rozszerzenia i pogłębienia przedmiotowej wiedzy. W indeksie zamieszczamy również terminy zaledwie wspomniane w tekście. Powinno to rozbudzać ciekawość Czytelników i zachęcać do samodzielnych poszukiwań w literaturze. Znak $\diamond$ oznacza koniec rozwiązania zadania lub koniec przykładu, a znak $\square$ – koniec dowodu (lub tylko sformułowania) twierdzenia. Czasami zamiast *wtedy i tylko wtedy, gdy* piszemy *iff* (ang. *if and only if*), a zamiast *bez straty ogólności* piszemy *b.s.o.* Napis $\xi := \zeta$ oznacza: ξ jest z definicji (z określenia) równe ζ .

Poszczególne części *żółtego, zielonego i czerwonego* skryptów były wielokrotnie w latach 2007-2017 wydawane jako preprinty w niewielkich nakładach. Znalazły one pewne uznanie w oczach niektórych nauczycieli zajmujących się kształceniem uczniów-olimpijczyków. W szczególności, dr Jacek Dymel (Kraków), opiekun naukowy i wychowawca licznych laureatów OM i MOM, zachęcił nas do przygotowania niniejszego wydania.

Serdeczne podziękowania składamy profesorowi Andrzejowi Schinzlowi za aprobatę naszej wizji teorioliczbowej części przedsięwzięcia (pozostałe części wzorują się na niej) i wskazanie błędów. Kolega Wojtek Wawrów wskazał nam niepoliczalny zbiór usterek i błędów w poprzednich wersjach trzech części, a także kilka propozycji ulepszenia tych części. Zasłużył tym na naszą bezgraniczną wdzięczność. Nasi uczniowie (i koledzy jednego z nas) Marcin Michorzewski, Paweł Poczobut i Krzysztof Małyśa w różnych okresach powstawania serii byli bardzo pomocni. Dziękujemy im za to.

A P E L. Mimo licznych wysiłków, w książkach z pewnością pozostało jeszcze sporo do poprawienia. Wobec tego zwracamy się do Was, drodzy Czytelnicy, z gorącym apelem o krytyczne czytanie i informowanie o zauważonych błędach i innych niedostatkach zarówno merytorycznych jak i dydaktycznych (adres: **koloroweskrypty @ gmail.com**). Bylibyśmy bardzo wdzięczni za wzięcie sobie do serca tego apelu. Nasze reakcje na Wasze uwagi zamieszczamy na stronie sites.google.com/site/koloroweskrypty.

A u t o r z y

¹Mamy nadzieję na napisanie *Kolorowego suplementu*, w którym znajdą się brakujące na razie fragmenty.

²Użyte przykłady, zadania i ćwiczenia, poza trywialnymi, nie są oryginalne. Pochodzą z rozmaitych źródeł, głównie z zawodów i olimpiad matematycznych. Wyjątkowo tylko wskazujemy z jakich.

Słowo wstępne do tomu

*Mathematik ist die Königin der Wissenschaften und
die Zahlentheorie die Königin der Mathematik.*³

(Carl Friedrich Gauss)

Tom pierwszy (ATL – *żółty*) przedstawia podstawowe pojęcia i metody elementarnej *Algebry i Teorii Liczb*. Jest w zasadzie samowystarczalny: zaczyna się od **liczb naturalnych**. Dążąc do **krzywych eliptycznych**, po drodze mówi o jednoznaczności rozkładu na **czynniki nierozkładalne** w **pierścieniu** liczb całkowitych i **pierścieniu wielomianów**, **kongruencjach**, **ułamkach łańcuchowych**, **formach kwadratowych**, **ciągach rekurencyjnych**, **pierścieniach kwadratowych**, i o **równaniach diofantycznych**, w szczególności o **równaniu indyjskim**. Centralnym rozdziałem skryptu jest rozdział 5: badanie reszt z dzielenia liczb całkowitych przez ustaloną liczbę m – **moduł** – dostarcza mocnego narzędzia teorioliczbowego – **arytmetyki modulo m** – z którym powinni oswajać się już gimnazjaliści.

Motta podajemy w ich oryginalnych językach.⁴

Książkę należy zacząć czytać od *Elementarza* (rozdział 2) następnie przejść do *Arytmetyki Modularnej* (rozdział 5), stopniowo, gdy pojawia się potrzeba, zapoznając się z materiałem rozdziałów 1, 3 i 4. Kolejność czytania dalszych rozdziałów jest w zasadzie dowolna.

Rozdziały 2, 3 i 4 kończą się zestawami zadań treningowych i wskazówkami/rozwiązaniami. Proponowana kolejność działań:

- (0) dobrze zrozum matematyczną treść zadania i wykonaj eksperymenty rachunkowe,
- (1) szukaj rozwiązania (nie rezygnuj przed upływem jednej godziny!),
- (2) czytaj (z ołówkiem w ręce) pokazaną wskazówkę/rozwiązanie uzupełniając wszystkie szczegóły, i porównaj z rozwiązaniem własnym (jeżeli takowe masz),
- (3) spróbuj znaleźć uogólnienie,
- (4) zreferuj kolegom.

Życzymy owocnej lektury.

---

³Matematyka jest królową nauki, a teoria liczb – królową matematyki.

⁴Na życzenie niektórych Czytelników poprzednich (preprintowych) wydań dodajemy teraz ich tłumaczenia.

Tabliczka chronologiczna

Euklides z Aleksandrii	(ok. 365 p.n.e. - ok. 300 p.n.e.)
Eratostenes z Cyreny	(275 p.n.e. - 194 p.n.e.)
Diofantos z Aleksandrii	(III - IV wiek n.e.)
Brahmagupta	(598 - 660)
Bhaskara	(1114 - 1185)
Leonardo Pisano Bigollo zw. Fibonacci	(ok. 1170 - ok. 1240)
Niccolò Fontana zw. Tartaglia	(ok. 1499 - 1557)
François Viète	(1540 - 1603)
Claude Gaspard Bachet de Méziriac	(1581 - 1638)
Pierre de Fermat	(1601 - 1665)
Isaac Newton	(1643 - 1727)
Jakob Bernoulli	(1654 - 1705)
Leonhard Euler	(1707 - 1783)
Étienne Bézout	(1730 - 1783)
Joseph-Louis Lagrange	(1736 - 1813)
Adrien Marie Legendre	(1752 - 1833)
Sophie Germain	(1776 - 1831)
Carl Friedrich Gauss	(1777 - 1855)
August Ferdinand Möbius	(1790 - 1868)
Peter Gustav Lejeune-Dirichlet	(1805 - 1859)
Joseph Liouville	(1809 - 1882)
Évariste Galois	(1811 - 1832)
James Joseph Sylvester	(1814 - 1897)
Pafnucy Czebyszew	(1821 - 1894)
Charles Hermite	(1822 - 1901)
Gotthold Eisenstein	(1823 - 1852)
Richard Dedekind	(1831 - 1916)
François Édouard Lucas	(1842 - 1891)
Georg Frobenius	(1849 - 1917)
Adolf Hurwitz	(1859 - 1919)
Kurt Hensel	(1861 - 1941)
David Hilbert	(1862 - 1943)
Hermann Minkowski	(1864 - 1909)
Jacques Hadamard	(1865 - 1963)
Charles de la Vallée Poussin	(1866 - 1962)
Srinivasa Ramanujan	(1887 - 1920)

Liczby pierwsze $3 \leq p \leq 2011$ i ich pierwiastki pierwotne

p	g	g'	p	g	p	g	p	g	p	g	p	g	p	g	p	g
3	2	-1	173	2	397	5	641	3	887	5	1163	5	1451	2	1721	3
5	2	-2	179	2	401	3	643	11	907	2	1171	2	1453	2	1723	3
7	3	-2	181	2	409	21	647	5	911	17	1181	7	1459	5	1733	2
11	2	-3	191	19	419	2	653	2	919	7	1187	2	1471	6	1741	2
13	2	-2	193	5	421	2	659	2	929	3	1193	3	1481	3	1747	2
17	3	-3	197	2	431	7	661	2	937	5	1201	11	1483	2	1753	7
19	2	-4	199	3	433	5	673	5	941	2	1213	2	1487	5	1759	6
23	5	-2	211	2	439	15	677	2	947	2	1217	3	1489	14	1777	5
29	2	-2	223	3	443	2	683	5	953	3	1223	5	1493	2	1783	10
31	3	-7	227	2	449	3	691	3	967	5	1229	2	1499	2	1787	2
37	2	-2	229	6	457	13	701	2	971	6	1231	3	1511	11	1789	6
41	6	-6	233	3	461	2	709	2	977	3	1237	2	1523	2	1801	11
43	3	-9	239	7	463	3	719	11	983	5	1249	7	1531	2	1811	6
47	5	-2	241	7	467	2	727	5	991	6	1259	2	1543	5	1823	5
53	2	-2	251	6	479	13	733	6	997	7	1277	2	1549	2	1831	3
59	2	-3	257	3	487	3	739	3	1009	11	1279	3	1553	3	1847	5
61	2	-2	263	5	491	2	743	5	1013	3	1283	2	1559	19	1861	2
67	2	-4	269	2	499	7	751	3	1019	2	1289	6	1567	3	1867	2
71	7	-2	271	6	503	5	757	2	1021	10	1291	2	1571	2	1871	14
73	5	-5	277	5	509	2	761	6	1031	14	1297	10	1579	3	1873	10
79	3	-2	281	3	521	3	769	11	1033	5	1301	2	1583	5	1877	2
83	2	-3	283	3	523	2	773	2	1039	3	1303	6	1597	11	1879	6
89	3	-3	293	2	541	2	787	2	1049	3	1307	2	1601	3	1889	3
97	5	-5	307	5	547	2	797	2	1051	7	1319	13	1607	5	1901	2
101	2	-2	311	17	557	2	809	3	1061	2	1321	13	1609	7	1907	2
103	5	-2	313	10	563	2	811	3	1063	3	1327	3	1613	3	1913	3
107	2	-3	317	2	569	3	821	2	1069	6	1361	3	1619	2	1931	2
109	6	-6	331	3	571	3	823	3	1087	3	1367	5	1621	2	1933	5
113	3	-3	337	10	577	5	827	2	1091	2	1373	2	1627	3	1949	2
127	3	-9	347	2	587	2	829	2	1093	5	1381	2	1637	2	1951	3
131	2	-3	349	2	593	7	839	11	1097	3	1399	13	1657	11	1973	2
137	3	-3	353	3	599	7	853	2	1103	5	1409	3	1663	3	1979	2
139	2	-4	359	7	601	7	857	3	1109	2	1423	3	1667	2	1987	2
149	2	-2	367	6	607	3	859	2	1117	2	1427	2	1669	2	1993	5
151	6	-5	373	2	613	2	863	5	1123	2	1429	6	1693	2	1997	2
157	5	-5	379	2	617	3	877	2	1129	11	1433	3	1697	3	1999	3
163	2	-4	383	5	619	2	881	3	1151	17	1439	7	1699	3	2003	5
167	5	-2	389	2	631	3	883	2	1153	5	1447	3	1709	3	2011	3

Spis treści

1	Pojęcia podstawowe	1
1.1	Liczby naturalne	1
1.1.1	Kilka zasad podstawowych	1
1.1.2	Zasada Indukcji Matematycznej	3
1.2	Działania algebraiczne	6
1.3	Grupa	8
1.4	Pierścień przemienny. Ciało	9
1.5	Liczby zespolone	11
2	Elementarz	18
2.1	Największy wspólny dzielnik w pierścieniu $\mathbb{Z}$	18
2.1.1	Podzielność i dzielenie z resztą w $\mathbb{Z}$	18
2.1.2	Ideały w pierścieniu $\mathbb{Z}$	20
2.1.3	Największy wspólny dzielnik	22
2.1.4	Zasadnicze Twierdzenie Arytmetyki	24
2.1.5	Najmniejsza wspólna wielokrotność	25
2.1.6	Algorytm Euklidesa	26
2.2	Równanie $ax + by = n$	28
2.2.1	Twierdzenie Brahmagupty-Bacheta	28
2.2.2	Twierdzenie Sylwestera	29
2.3	Liczby pierwsze	31
2.3.1	Istnienie i jednoznaczność rozkładu na czynniki pierwsze	31
2.3.2	Sito Eratostenesa. Twierdzenie Euklidesa	32
2.3.3	Kilka pytań dotyczących liczb pierwszych	34
2.4	Wykładniki p -adyczne	36
2.4.1	Definicje. Formuła Legendre'a	36
2.4.2	Lemat o zwiększaniu wykładnika p -adycznego	38
2.5	Trójki pitagorejskie	42
2.5.1	Trik	42
2.5.2	Trójki pitagorejskie	43
2.6	Zadania dodatkowe	44
2.6.1	Treści zadań	44
2.6.2	Wskazówki i rozwiązania	48
3	Wielomiany	64
3.1	Pierścień wielomianów	64
3.2	Siedem idei szkolnych	66
3.2.1	Pierwsza idea: twierdzenie Bézouta	66
3.2.2	Druga idea: algorytm dzielenia z resztą	68

3.2.3	Trzecia idea: twierdzenie Lagrange'a i o jednoznaczności	70
3.2.4	Czwarta idea: pierwiastki wymierne	72
3.2.5	Piąta idea: postać kanoniczna trójmianu kwadratowego	73
3.2.6	Szósta idea: Wielomian jako funkcja rzeczywista	75
3.2.7	Siódma idea: wzory Viète'a	77
3.3	Jednoznaczność rozkładu w pierścieniu wielomianów	81
3.3.1	Podzielność w pierścieniu wielomianów	82
3.3.2	Ideał. Największy wspólny dzielnik	83
3.3.3	Zasadnicze twierdzenie arytmetyki wielomianów	84
3.3.4	Wielomiany nierozkładalne	85
3.3.5	Jednoznaczność rozkładu	85
3.4	Dalsze twierdzenia o wielomianach	86
3.4.1	Zawartość wielomianu	86
3.4.2	Wielomiany nierozkładalne w $\mathbb{Q}[X]$	89
3.4.3	Zasadnicze Twierdzenie Algebry	92
3.4.4	Rozkłady w pierścieniu $\mathbb{C}[X]$ i $\mathbb{R}[X]$	94
3.4.5	Pierwiastki wielomianu $X^n - 1$	95
3.4.6	Wielomiany cyklotomiczne	97
3.4.7	Rozwiązywanie równań stopnia 3 i 4	98
3.4.8	Wzory Viète'a	101
3.4.9	Wielomiany palindromiczne	104
3.4.10	Wielomian interpolacyjny Lagrange'a	105
3.4.11	Funkcje wymierne. Ułamki proste	106
3.4.12	Funkcje wymierne jako funkcje	108
3.5	Wielomiany wielu zmiennych	108
3.5.1	Definicje	108
3.5.2	Tożsamość Sophie Germain	110
3.5.3	Jeszcze dwie faktoryzacje	111
3.6	Zadania dodatkowe	112
3.6.1	Treści zadań	112
3.6.2	Wskazówki/rozwiązania	118
4	Funkcje arytmetyczne	143
4.1	Sumy potęg dzielników	143
4.1.1	Funkcja τ	144
4.1.2	Funkcja σ	145
4.2	Funkcja φ Eulera	146
4.3	Splot Dirichleta i odwracanie Möbiusa	147
4.3.1	Splot Dirichleta	147
4.3.2	Twierdzenie Möbiusa o odwracaniu	148
4.4	Piętnaście zadań dodatkowych	150
4.4.1	Treści zadań	150
4.4.2	Rozwiązania wybranych ćwiczeń i zadań dodatkowych	151
5	Arytmetyka modularna	157
5.1	Wstęp do teorii kongruencji	157
5.1.1	Definicja i cechy podzielności	157
5.1.2	Motywacja: równania diofantyczne	160
5.1.3	Twierdzenie Schura	161

5.1.4	Kongruencje liniowe	162
5.1.5	Odwracanie modulo m	163
5.2	Twierdzenie Eulera, Fermata i Wilsona	164
5.2.1	Zupełne i zredukowane układy reszt	164
5.2.2	Twierdzenie Eulera	165
5.2.3	Małe twierdzenie Fermata	166
5.2.4	Twierdzenie Wilsona	167
5.3	Układy kongruencji liniowych	168
5.3.1	Twierdzenie chińskie o resztach	169
5.3.2	Zadanie o długiej igle	171
5.3.3	Uogólnione twierdzenie chińskie o resztach	172
5.4	Pierścień klas reszt modulo m	175
5.4.1	Działania na warstwach modulo m	176
5.4.2	Grupa $(\mathbb{Z}/m)^*$ warstw odwracalnych	177
5.4.3	Ciało $\mathbb{Z}/p$	178
5.4.4	Pierwiastki kongruencji wielomianowych	178
5.4.5	Kongruencje wielomianowe modulo p	181
5.4.6	Ważne zastosowanie twierdzenia chińskiego	181
5.5	Rząd elementu grupy w teorii liczb	183
5.5.1	Podgrupy i twierdzenie Lagrange'a	183
5.5.2	Podstawowe własności rzędu elementu	184
5.5.3	Rząd elementu w grupie $(\mathbb{Z}/m, +)$	186
5.5.4	Rząd elementu w grupie $((\mathbb{Z}/m)^*, \cdot)$	186
5.5.5	O liczbach pierwszych w ciągach arytmetycznych	189
5.5.6	Twierdzenie Zsigmondy'ego	191
5.6	Pierwiastki pierwotne	195
5.6.1	Definicja i uwagi wstępne	195
5.6.2	Twierdzenie o istnieniu pierwiastków pierwotnych	197
5.6.3	Jeszcze kilka przykładów	199
5.6.4	Indeks	201
5.6.5	Dwa słowa o liczbach Carmichaela	202
5.7	Reszty kwadratowe i prawo wzajemności	203
5.7.1	Reszty i niereszty kwadratowe modulo p	203
5.7.2	Symbol Legendre'a	204
5.7.3	Kryterium Eulera	204
5.7.4	Kryterium Gaussa	206
5.7.5	Prawo wzajemności reszt kwadratowych	208
5.7.6	Prawo wzajemności a ciągi arytmetyczne	211
5.7.7	Trójmian kwadratowy modulo p	213
5.7.8	Kilka zadań	214
5.7.9	Liczba lokalnie kwadratowa jest kwadratem (globalnym)	217
5.8	Kongruencje modulo p^n . Liczby p -adyczne	218
5.8.1	Reszty kwadratowe modulo p^n	219
5.8.2	Lemat Hensela	220
5.8.3	Jedno interesujące zadanie	221
5.8.4	Dwa słowa o liczbach p -adycznych	222

6	Dodatkowe wiadomości o wielomianach	224
6.1	Pochodna wielomianu	224
6.1.1	Funkcja wielomianowa	224
6.1.2	Definicja pochodnej	225
6.1.3	Twierdzenia Rolle'a i Lagrange'a	225
6.1.4	Wzór Maclaurina i wzór Taylora	226
6.1.5	Pochodna a pierwiastki wielokrotne	227
6.2	Wielomiany symetryczne	227
6.2.1	Definicja	228
6.2.2	Twierdzenie Newtona	229
6.2.3	Wyróżnik	230
6.2.4	Funkcje tworzące	230
6.3	Liczby algebraiczne i przestępne	232
6.3.1	Wielomian minimalny liczby algebraicznej	232
6.3.2	Uwalnianie się od niewymierności w mianowniku	233
6.3.3	Pierścień liczb algebraicznych całkowitych	234
6.3.4	Nierozkładalność wielomianów cyklotomicznych	236
6.3.5	Liczby przestępne	238
6.3.6	Twierdzenie Liouville'a	238
6.4	O zerach wielomianów wielu zmiennych	240
6.4.1	Combinatorial Nullstellensatz	241
6.4.2	Kilka zastosowań	244
6.4.3	Twierdzenia Chevalley'a i Warninga	245
6.5	Wielomiany i liczby Bernoulliego	248
6.5.1	Sumowanie potęg	248
6.5.2	Wielomiany i liczby Bernoulliego	248
7	Aproksymacje diofantyczne	250
7.1	Twierdzenie Dirichleta	250
7.2	Ciągi Farey'a	251
7.3	Ułamki łańcuchowe	253
7.3.1	Kanoniczne rozwinięcia. Reguła Eulera	253
7.3.2	Nieskończone ułamki łańcuchowe	256
7.3.3	Złota liczba. Twierdzenie Hurwitza	259
7.3.4	Grupa $\mathbf{GL}_2(\mathbb{Z})$	261
7.3.5	Równoważność liczb	262
7.3.6	Niewymierności kwadratowe	263
7.3.7	Okresowe ułamki łańcuchowe	265
7.3.8	Twierdzenia Lagrange'a i Galois	267
8	Sumy kwadratów	270
8.1	Jedna ważna tożsamość	270
8.2	Sumy dwóch kwadratów	272
8.2.1	Twierdzenie Fermata-Eulera	272
8.2.2	Drugi dowód twierdzenia Fermata-Eulera	274
8.2.3	Twierdzenie o przedstawieniu	275
8.3	Jeszcze trochę geometrii w teorii liczb	277
8.3.1	Kraty w płaszczyźnie	277
8.3.2	Dyskretne podgrupy płaszczyzny	278

8.3.3	Twierdzenie Minkowskiego o figurze wypukłej	280
8.3.4	Dwa zastosowania	281
8.3.5	Liczby naturalne postaci $x^2 + 2y^2$ i $x^2 + 3y^2$	283
8.3.6	Liczby pierwsze postaci $x^2 + 5y^2$	285
8.4	Binarne formy kwadratowe	287
8.4.1	Wyróżnik formy	288
8.4.2	Równoważność form	288
8.4.3	Lemat Lagrange'a	290
8.4.4	Redukcja form dodatnio-określonych	291
8.5	Sumy więcej niż dwóch kwadratów	293
8.5.1	Twierdzenie o sumach czterech kwadratów	294
8.5.2	Uwagi o sumach trzech kwadratów	296
8.6	Dodatek. Piąty dowód TFE	297
9	Arytmetyka ciągów rekurencyjnych	301
9.1	Klasyczny ciąg Fibonacciego	301
9.1.1	Wzór Bineta	302
9.1.2	Kilka tożsamości	302
9.1.3	Dwie interpretacje ciągu (f_n)	304
9.1.4	Ciąg (f_n) jest NWD-ciągiem	304
9.2	Metoda Eulera i metoda funkcji tworzących	305
9.2.1	Metoda Eulera	305
9.2.2	Pierścień formalnych szeregów potęgowych	308
9.2.3	Metoda funkcji tworzących	309
9.3	Ciągi Lucasa	309
9.3.1	Przestrzeń $\mathcal{R}ek(P, Q)$	310
9.3.2	Definicja ciągów Lucasa	310
9.3.3	Kilka tożsamości	311
9.3.4	Podzielność wyrazów ciągów Lucasa	312
9.4	Ilustracja geometryczna	313
9.4.1	Macierze odwzorowań liniowych	313
9.4.2	Wyznacznik odwzorowania liniowego	315
9.4.3	Pola trójkątów	315
9.4.4	Ogólny wzór Cassini'ego	316
9.5	Ciągi rekurencyjne modulo p	317
9.5.1	Warstwy zespolone modulo p	317
9.5.2	$\mathbb{F}_p(\iota)$ jest ciałem	319
9.5.3	Dwa słowa o grupie moltiplicatywnej $\mathbb{F}_p(\iota)^*$	320
9.5.4	Wzory Eulera-Bineta modulo p	321
9.5.5	Okresowość ciągów rekurencyjnych modulo p	322
10	Pierścienie kwadratowe	325
10.1	Pierścień liczb całkowitych Gaussa	326
10.1.1	Definicja i podstawowe własności	326
10.1.2	Dzielenie z resztą i podzielność w $\mathbb{Z}[i]$	327
10.1.3	Algorytm Euklidesa w $\mathbb{Z}[i]$	330
10.1.4	Liczby pierwsze w $\mathbb{Z}[i]$	330
10.1.5	Twierdzenie o jednoznaczności rozkładu w $\mathbb{Z}[i]$	332
10.1.6	Rozkład liczb pierwszych wymiernych w $\mathbb{Z}[i]$	334

10.1.7	Wzór na wartość $r(n)$	335
10.2	Pierścienie kwadratowe	336
10.2.1	Jedności w $\mathbb{Z}[\tau_D]$	337
10.2.2	Dzielenie z resztą w $\mathbb{Z}[\tau_D]$	337
10.2.3	Podzielność, NWD i ideały w $\mathbb{Z}[\tau_D]$	340
10.2.4	Dig'owość pierścieni kwadratowych	342
10.2.5	Wnioski z dig'owości	342
10.2.6	Związek z formami kwadratowymi	344
10.2.7	Jednoznaczność rozkładu	347
10.2.8	Pierścienie $\mathbb{Z}[\tau_{-2}]$, $\mathbb{Z}[\tau_{-3}]$ i $\mathbb{Z}[\tau_{-5}]$	349
10.3	Teoria podzielności w digach	354
10.3.1	Dziedziny całkowitości	354
10.3.2	Relacja podzielności. Relacja stowarzyszenia	355
10.3.3	Ideał. Dziedzina ideałów głównych	356
10.3.4	Największy wspólny dzielnik	357
10.3.5	Elementy nierozkładalne i pierwsze w $\mathcal{R}$	357
10.3.6	Jednoznaczność rozkładu w digach	358
10.4	Jedności rzeczywiste	360
10.4.1	Lemat o równaniu $x^2 - Dy^2 = 1$	360
10.4.2	Jedności fundamentalne	361
10.4.3	Pierścienie typu (-1) i $(+1)$	364
11	Równania diofantyczne	365
11.1	Metody podstawowe	365
11.1.1	Wykorzystanie nierówności	365
11.1.2	Metoda zstępowania	366
11.1.3	Wykorzystanie kongruencji	367
11.1.4	Wykorzystanie jednoznaczności rozkładu	369
11.2	Wielkie Twierdzenie Fermata	371
11.2.1	Metoda Fermata dowodu WTF(4)	372
11.2.2	Twierdzenie Sophie Germain	374
11.2.3	Metoda Eulera dowodu WTF(3)	375
11.2.4	Równanie $x^3 + y^3 + z^3 = w^3$	377
11.3	Równanie Ramanujana	378
11.4	Równanie indyjskie	383
11.4.1	Twierdzenie podstawowe	383
11.4.2	Interpretacje	386
11.4.3	Równanie <i>anty</i> -indyjskie	388
11.4.4	Ogólne równanie indyjskie	389
11.4.5	Kilka zadań	390
11.5	Punkty wymierne na prostych i na stożkowych	391
11.6	Krzywe sześciennic	398
11.6.1	Postać normalna. Przykłady	398
11.6.2	Krzywe eliptyczne	402
11.6.3	Metoda siecznych-stycznych	403
11.6.4	Równania $y^2 = x^3 + 1$ i $y^2 = x^3 - 1$	406
11.6.5	Dodawanie punktów krzywej eliptycznej	409

12 Kilka wiadomości dodatkowych	412
12.1 Część całkowita i ułamkowa liczby rzeczywistej	412
12.1.1 Podstawowe własności	412
12.1.2 Twierdzenie Beatty'ego	414
12.1.3 Zadania z częścią ułamkową	415
12.2 Zapis pozycyjny liczb	417
12.2.1 Zapis pozycyjny liczb naturalnych	417
12.2.2 Zapis pozycyjny liczb rzeczywistych	419
12.3 Ułamki egipskie	421
12.3.1 Skończone sumy ułamków egipskich	421
12.3.2 Szeregi harmoniczne	425
12.3.3 Liczby harmoniczne. Twierdzenie Wolstenholme'a	429
12.4 Współczynniki dwumienne	431
12.4.1 Wielomiany Newtona	432
12.4.2 Twierdzenie Lucasa	432
12.4.3 Twierdzenie Wolstenholme'a-Glaishera	434
12.5 Rozmieszczenie liczb pierwszych	436
12.5.1 Dwa twierdzenia Czebyszewa	436
12.5.2 Twierdzenie o liczbach pierwszych	440
Literatura	441
Indeks	442

Rozdział 1

Pojęcia podstawowe

*Les nombres (entiers) me semblent constituer comme un monde de réalités qui existent en dehors de nous avec la même caractère d'absolue nécessité que les réalités de la nature dont la connaissance nous est donnée par nos sens.*¹

(Charles Hermite w liście do Georga Cantora)

W rozdziale tym przypominamy podstawowe fakty dotyczące liczb naturalnych oraz poznajemy definicje najważniejszych struktur algebraicznych takich jak grupa, pierścień i ciało. W końcu rozdziału poznajemy nowy rodzaj liczb: liczby zespolone.

1.1 Liczby naturalne

Zakładamy, że Czytelnik jest dobrze zaznajomiony z pojęciem **liczby całkowitej**. Zbiór wszystkich liczb $\{\dots, -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3, \dots\}$ oznaczamy przez $\mathbb{Z}$. Dodatnie elementy tego zbioru nazywamy **liczbami naturalnymi**. Zbiór liczb naturalnych oznaczamy symbolem $\mathbb{N}$. W niektórych podręcznikach zero uważa się za liczbę naturalną. Nam będzie wygodniej zaczynać liczby naturalne od 1.

1.1.1 Kilka zasad podstawowych

Najważniejszym faktem dotyczącym liczb naturalnych jest Zasada Minimum. Jest ona w istocie aksjوماتem (czyli twierdzeniem przyjmowanym bez dowodu).

ZASADA MINIMUM *Każdy niepusty podzbiór zbioru liczb naturalnych zawiera (dokładnie jedną) liczbę najmniejszą.*

Standardowe zastosowania Zasady Minimum w rozumowaniach teoriolichbowych zobaczymy w dowodach twierdzeń T2.14 i T2.16. Teraz pokażemy na prostym przykładzie, jak to działa. Wybieramy w tym celu *dowód niewymierności* $\sqrt{n}$, gdzie $n \in \mathbb{N}$ nie jest kwadratem:

ZADANIE 1.1 Udowodnić, że jeżeli liczba naturalna n nie jest kwadratem żadnej liczby całkowitej, to nie jest też kwadratem żadnej liczby wymiernej.

---

¹Liczby (naturalne) zdają mi się stanowić coś w rodzaju świata bytów obiektywnie istniejących z taką samą cechą absolutnej konieczności jaką ma, poznawany za pomocą zmysłów, świat realny.

ROZWIĄZANIE. Załóżmy, nie wprost, że istnieją takie ułamki $\frac{a}{b}$, że $a, b \in \mathbb{N}$, i dla których zachodzi równość $\sqrt{n} = \frac{a}{b}$, czyli równość $nb^2 = a^2$. Rozważmy więc (niepusty!) zbiór mianowników wszystkich takich ułamków $\frac{a}{b}$. Niech b_0 będzie najmniejszą liczbą w tym zbiorze. Wówczas

$$\frac{nab_0}{ab_0} = n = \frac{ka^2}{kb_0^2}$$

dla pewnego $a \in \mathbb{N}$ i dowolnej liczby $k \in \mathbb{N}$. Stąd

$$n = \frac{nab_0 - ka^2}{ab_0 - kb_0^2} = \frac{a}{b_0} \cdot \frac{nb_0 - ka}{a - kb_0} = \sqrt{n} \cdot \frac{nb_0 - ka}{a - kb_0} \quad (1.1)$$

na mocy zasady **odejmowania proporcji stronami** i założenia $\sqrt{n} = a/b_0$. Podnosząc równość (1.1) obustronnie do kwadratu i upraszczając przez n , dostajemy

$$n = \left(\frac{nb_0 - ka}{a - kb_0} \right)^2.$$

Położmy w tej równości k wyznaczone (jednoznacznie) z nierówności $k^2 < n < (k+1)^2$. Wówczas $kb_0 < a < kb_0 + b_0$, skąd $0 < a - kb_0 < b_0$ i widzimy, że dodatni mianownik $a - kb_0$ ułamka $\frac{nb_0 - ka}{a - kb_0}$ jest mniejszy niż b_0 . Sprzeczność. $\diamond$

Przykład. Dowodzimy: *Liczba 1 jest najmniejszą liczbą naturalną*. Rzeczywiście, jeżeli istnieją liczby naturalne mniejsze niż 1, to niech (Zasada Minimum!) n_0 będzie najmniejszą liczbą naturalną mniejszą niż 1. Wówczas $n_0^2 < n_0 < 1$. Sprzeczność. Q.e.d. $\diamond$

Czytelnik zechce z pewnością udowodnić prawdziwość kolejnej zasady:

ZASADA SKWANTOWANIA *Jeżeli liczby całkowite a, b spełniają warunek $a > b$, to $a \geq b + 1$. W szczególności: jeżeli $c \in \mathbb{Z}$ i $c > 0$, to $c \geq 1$.*

Przykładowe zastosowanie Zasady Skwantowania widzimy w rozwiązaniu takiego zadania:

ZADANIE 1.2 Udowodnić, że jeżeli dla liczb naturalnych a, b, c, d, k, l zachodzi równość $bc - ad = 1$ i nierówności $\frac{a}{b} < \frac{k}{l} < \frac{c}{d}$, to $k \geq a + c$ i $l \geq b + d$.

ROZWIĄZANIE. Nierówność $\frac{a}{b} < \frac{k}{l}$ daje $0 < bk - al$. Stąd, ponieważ mamy do czynienia z liczbą całkowitą, dostajemy $1 \leq bk - al$. Mnożąc tę nierówność przez c , znajdujemy

$$c \leq c(bk - al) = bck - acl = (1 + ad)k - acl,$$

skąd $a(cl - dk) + c \leq k$, czyli $a + c \leq k$ (bo $cl - dk > 0$, więc $cl - dk \geq 1$). Podobnie, mnożąc nierówność $cl - dk \geq 1$ przez b , dostaniemy nierówność $b + d \leq l$. $\diamond$

Często stosujemy również Zasadę Maksimum:

ZASADA MAKSIMUM *Każdy niepusty i ograniczony (od góry) zbiór liczb naturalnych zawiera dokładnie jeden element największy.*

ZADANIE 1.3 Udowodnić Zasadę Maksimum korzystając z Zasady Minimum.

ROZWIĄZANIE. Niech X będzie niepustym i ograniczonym podzbiorem zbioru liczb naturalnych. To znaczy, że istnieje takie $a \in \mathbb{N}$, że dla każdego $x \in X$ mamy $x \leq a$. Niech $Y = \{y \in \mathbb{N} : \forall x \in X y \geq x\}$ będzie zbiorem wszystkich ograniczeń górnych zbioru X . Zbiór Y jest niepusty, bo $a \in Y$. Zawiera zatem element najmniejszy. Oznaczmy go m . Wówczas

$$m \geq x$$

dla każdego $x \in X$, bo $m \in Y$. Twierdzimy, że m należy do X i jest, wobec tego, największym elementem zbioru X . Gdyby $m \notin X$, to wszystkie nierówności $m \geq x$ byłyby ostre i wtedy (na mocy Zasady Skwantowania) mielibyśmy $m - 1 \geq x$ dla każdego $x \in X$. To jednakże jest niemożliwe, bo m jest najmniejszym elementem zbioru Y . $\diamond$

Ćwiczenie 1.1 Udowodnić Zasadę Minimum korzystając z Zasady Maksimum.

1.1.2 Zasada Indukcji Matematycznej

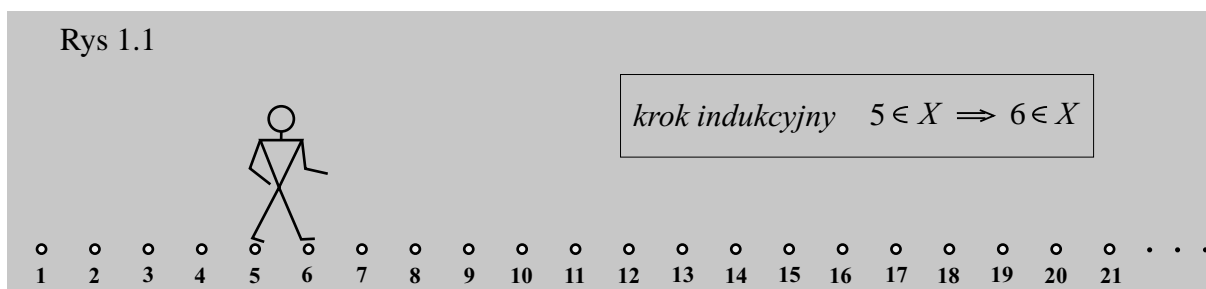
Zasada Indukcji Matematycznej jest (logicznie) równoważna Zasadzie Minimum, ale często bywa wygodniejsza w stosowaniu.

ZASADA INDUKCJI MATEMATYCZNEJ Niech $X \subseteq \mathbb{N}$ będzie podzbiorem zbioru liczb naturalnych. Załóżmy, że spełnione są warunki:

$$(B) \quad \boxed{1 \in X}, \quad (I) \quad \boxed{k \in X \Rightarrow k + 1 \in X}.$$

Wówczas $X = \mathbb{N}$.

Podzbiór X zbioru liczb naturalnych nazwiemy **podzbiorem induktywnym**, gdy spełnia warunek (I). Zasada Indukcji Matematycznej mówi po prostu, że zawierający liczbę 1 podzbiór induktywny zbioru liczb naturalnych jest całym zbiorem liczb naturalnych $\mathbb{N}$.

Przykład. Udowodnimy, że suma wszystkich liczb naturalnych nie większych niż n wynosi $\frac{n(n+1)}{2}$. Oznaczmy tę sumę przez S_n . Mamy udowodnić, że zbiór

$$X = \left\{ k \in \mathbb{N} : S_k = \frac{k(k+1)}{2} \right\}$$

jest całym zbiorem liczb naturalnych. W pierwszym kroku sprawdzamy, czy zbiór X spełnia warunek (B) (zwany **warunkiem bazowym**). Tę część rozumowania nazywamy **bazą** rozumowania indukcyjnego. W aktualnym przypadku warunek bazowy jest spełniony (bowiem

$1 = \frac{1 \cdot 2}{2}$). Sprawdzenie zachodzenia warunku (I), czyli induktywności zbioru X , nazywa się **krokiem indukcyjnym** rozumowania indukcyjnego. Załóżmy więc, że liczba naturalna k należy do X . Wówczas, w aktualnym przypadku,

$$S_{k+1} = S_k + (k+1) = \frac{k(k+1)}{2} + (k+1) = \frac{(k+1)(k+2)}{2},$$

więc $k+1 \in X$. Dzięki ZIM (Zasadzie Indukcji Matematycznej) widzimy, że $X = \mathbb{N}$. $\diamond$

Podobnie dowodzimy też poniższego ćwiczenia:

Ćwiczenie 1.2 Udowodnić, że dla każdej liczby naturalnej $n > 1$:

1. $1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + n^2 = \frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$,
2. $1^2 + 3^2 + 5^2 + \dots + (2n-1)^2 = \frac{n(4n^2-1)}{3}$,
3. $\frac{1 \cdot 3 \cdot 5 \cdot \dots \cdot (2n-1)}{2 \cdot 4 \cdot 6 \cdot \dots \cdot 2n} < \frac{1}{\sqrt{3n+1}}$,
4. $\sqrt{2 + \sqrt{2 + \dots + \sqrt{2}}} = 2 \cos \frac{\pi}{2^{n+1}}$ (n pierwiastków),
5. $\frac{1}{1+x} + \frac{2}{1+x^2} + \frac{4}{1+x^4} + \dots + \frac{2^n}{1+x^{2^n}} = \frac{2^{n+1}}{1-x^{2^{n+1}}} - \frac{1}{1-x}$ dla $|x| \neq 1$.

Ćwiczenie 1.3 Udowodnić poniższe wersje ZIM:

(1) Jeżeli podzbiór $X \subseteq \mathbb{N}$ spełnia warunki

$$(B) \quad \boxed{1 \in X}, \quad (IU) \quad \boxed{\{1, \dots, k\} \subseteq X \Rightarrow k+1 \in X},$$

to $X = \mathbb{N}$.

(2) Jeżeli podzbiór $X \subseteq \mathbb{N}$ spełnia warunki

$$(B1-2) \quad \boxed{1, 2 \in X}, \quad (I2) \quad \boxed{k \in X \Rightarrow k+2 \in X},$$

to $X = \mathbb{N}$.

ZADANIE 1.4 Udowodnić, że zbiór $\mathcal{G} = \{0, 1, \dots, 1023\}$ da się rozbić na sumę takich dwóch rozłącznych równolicznych podzbiorów $\mathcal{A}, \mathcal{B}$, że dla każdego $k = 1, 2, \dots, 9$ suma k -tych potęg liczb zbioru $\mathcal{A}$ równa jest sumie k -tych potęg liczb zbioru $\mathcal{B}$.

ROZWIĄZANIE. Po pierwsze dobrze jest się domyślić, że jest to zadanie dające się rozwiązać za pomocą indukcji. Mianowicie oznaczmy przez X zbiór takich liczb naturalnych n , dla których zbiór $\mathcal{G}(n) = \{0, 1, \dots, 2^{n+1} - 1\}$ można przedstawić w postaci sumy takich dwóch równolicznych podzbiorów $\mathcal{A}(n)$ i $\mathcal{B}(n)$, że dla każdego $k = 1, 2, \dots, n$ suma k -tych potęg liczb zbioru $\mathcal{A}(n)$ równa jest sumie k -tych potęg liczb zbioru $\mathcal{B}(n)$. Nasze zadanie polega na udowodnieniu, że $9 \in X$. Wykażemy przez indukcję nierównie więcej: $X = \mathbb{N}$.

Korzystając z Zasady Indukcji zdefiniujemy zbiory $\mathcal{A}(n)$ i $\mathcal{B}(n)$ dla każdego $n \in \mathbb{N}$. Niech $\mathcal{A}(1) = \{0, 3\}$ i $\mathcal{B}(1) = \{1, 2\}$ (to jest **baza definicji indukcyjnej**). Następnie definiujemy

$$\mathcal{A}(n+1) = \mathcal{A}(n) \cup [\mathcal{B}(n) + 2^{n+1}], \quad \mathcal{B}(n+1) = \mathcal{B}(n) \cup [\mathcal{A}(n) + 2^{n+1}]. \quad (1.2)$$

[Używamy tu wygodnego skrótów $\mathcal{X} + a = \{x + a : x \in \mathcal{X}\}$ dla dowolnego podzbioru $\mathcal{X} \subseteq \mathbb{N}$ i dowolnej liczby $a \in \mathbb{N}$.] To jest **krok indukcyjny definicji indukcyjnej** (= określenie obiektu następnego za pomocą poprzedniego lub poprzednich). Mamy więc na przykład:

$$\mathcal{A}(2) = \mathcal{A}(1) \cup [\mathcal{B}(1) + 4] = \{0, 3\} \cup [\{1, 2\} + 4] = \{0, 3\} \cup \{5, 6\} = \{0, 3, 5, 6\},$$

$$\mathcal{B}(2) = \mathcal{B}(1) \cup [\mathcal{A}(1) + 4] = \{1, 2\} \cup [\{0, 3\} + 4] = \{1, 2\} \cup \{4, 7\} = \{1, 2, 4, 7\}.$$

Łatwo, przez indukcję(!), sprawdzić, że zbiory $\mathcal{A}(n)$, $\mathcal{B}(n)$ są rozłączne i równoliczne. Czytelnik powinien bezwzględnie to zrobić.

Pozostało nam sprawdzenie, że $\sum_{x \in \mathcal{A}(n)} x^k = \sum_{x \in \mathcal{B}(n)} x^k$ dla wszystkich $n \in \mathbb{N}$ i wszystkich $1 \leq k \leq n$. Robimy to, oczywiście, za pomocą indukcji matematycznej, której baza jest po prostu równością $0 + 3 = 1 + 2$.

Dla wykonania kroku indukcyjnego ustalmy liczby naturalne $k \leq n + 1$. Mamy wtedy

$$\begin{aligned} \sum_{x \in \mathcal{A}(n+1)} x^k &= \sum_{x \in \mathcal{A}(n)} x^k + \sum_{x \in \mathcal{B}(n)} (x + 2^{n+1})^k = \sum_{x \in \mathcal{A}(n)} x^k + \sum_{x \in \mathcal{B}(n)} \sum_{s=0}^k \binom{k}{s} x^{k-s} 2^{(n+1)s} = \\ &= \sum_{x \in \mathcal{A}(n)} x^k + \sum_{s=0}^k \binom{k}{s} 2^{(n+1)s} \sum_{x \in \mathcal{B}(n)} x^{k-s} = \sum_{x \in \mathcal{G}(n)} x^k + \sum_{s=1}^k \binom{k}{s} 2^{(n+1)s} \sum_{x \in \mathcal{B}(n)} x^{k-s}. \end{aligned}$$

Pierwsza równość wynika z (1.2), druga z twierdzenia o dwumianie (por. (1.7)), trzecia z przemienności sumy, a czwarta z równości $\mathcal{G}(n) = \mathcal{A}(n) \sqcup \mathcal{B}(n)$ (suma rozłączna, zob. KOM). Dokładnie tak samo dostaniemy

$$\sum_{x \in \mathcal{B}(n+1)} x^k = \sum_{x \in \mathcal{G}(n)} x^k + \sum_{s=1}^k \binom{k}{s} 2^{(n+1)s} \sum_{x \in \mathcal{A}(n)} x^{k-s}.$$

Założenie indukcyjne, czyli równości $\sum_{x \in \mathcal{A}(n)} x^{k-s} = \sum_{x \in \mathcal{B}(n)} x^{k-s}$ dla wszystkich $s = 1, \dots, k$ (przy czym w przypadku $s = k$ równość ta oznacza, po prostu równość mocy $|\mathcal{A}(n)| = |\mathcal{B}(n)|$) daje więc równość $\sum_{x \in \mathcal{A}(n+1)} x^k = \sum_{x \in \mathcal{B}(n+1)} x^k$. W ten sposób zadanie jest rozwiązane. $\diamond$

Rozwiązując poniższe zadanie również należy postawić tezę ogólną (dla dowolnego n), a następnie udowodnić ją za pomocą ZIM.

ZADANIE HALMOSA. W pewnym miasteczku mieszka 345 zamężnych matematyczek. Każda z nich wie w każdej chwili czy mąż innej jest wierny czy nie, nic nie wie jednak o swoim mężu. Prawo tego miasteczka wymaga aby każdy, kto jest w stanie przeprowadzić dowód niewierności swojego partnera, zastrzelił go na specjalnym miejscu straceni tego samego dnia o zachodzie słońca. Każda matematyczka jest absolutnie inteligentna i absolutnie prawomyślna. Pewnego dnia pani burmistrz (jedyna niezamężna w miasteczku) ogłosiła, że w miasteczku są niewierni mężowie. Zakazała porozumiewania się paniom matematyczkom w rzeczonyj sprawie,

jednocześnie nakazując przeprowadzanie rozumowań dowodowych. W rzeczywistości w miasteczku było 40 niewiernych mężów. Co się stanie w miasteczku po ogłoszeniu pani burmistrz?

Czasami niezbędne jest stosowne wzmocnienie tezy, która staje się założeniem w kroku indukcyjnym:

Ćwiczenie 1.4 Udowodnić za pomocą indukcji, że dla dowolnej liczby naturalnej n zachodzi nierówność

$$h_n(2) := 1 + \frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \dots + \frac{1}{n^2} < 2.$$

Wskazówka. Łatwiej dowodzić nierówności mocniejszej: $h_n(2) \leq 2 - \frac{1}{n}$.

ZADANIE 1.5 Udowodnić, że Zasada Minimum jest równoważna Zasadzie Indukcji.

ROZWIĄZANIE. (1) Dowodzimy najpierw, że z ZIM wynika ZM. Postępujemy nie wprost. To znaczy, założymy, że zbiór $Y \subseteq \mathbb{N}$ jest podzbiorem niepustym bez elementu najmniejszego. Zdefiniujemy podzbiór $X \subseteq \mathbb{N}$:

$$X = \{n \in \mathbb{N} : \{1, 2, \dots, n\} \cap Y = \emptyset\}.$$

Jasne, że $1 \in X$ (bo $\{1\} \cap Y = \emptyset$, bowiem w przeciwnym przypadku liczba 1 byłaby elementem najmniejszym w Y). Zatem X spełnia warunek bazowy ZIM. Sprawdzimy, że X jest podzbiorem induktywnym: Niech $k \in X$. Wówczas $\{1, \dots, k\} \cap Y = \emptyset$, więc, gdyby $\{1, \dots, k, k+1\} \cap Y \neq \emptyset$, to liczba $k+1$ musiałaby należeć do Y i byłaby wtedy elementem najmniejszym w Y . Ponieważ założyliśmy, że w Y nie ma elementu najmniejszego, więc musi być $\{1, \dots, k, k+1\} \cap Y = \emptyset$, czyli $k+1 \in X$. Zatem, na mocy ZIM, $X = \mathbb{N}$. To oznacza, że $Y = \emptyset$. Uzyskana sprzeczność kończy rozumowanie.

(2) Dowodzimy teraz, że z ZM wynika ZIM. Założymy, że $X \subseteq \mathbb{N}$ spełnia warunki (B) i (I) i że, nie wprost, $X \neq \mathbb{N}$. Wówczas $Y = \mathbb{N} \setminus X$ jest niepusty. Ma więc element najmniejszy n_0 . Wtedy $n_0 - 1$ jest liczbą naturalną (!) należącą do X . Więc $n_0 = (n_0 - 1) + 1 \in X$, bo X jest induktywny. Sprzeczność. $\diamond$

1.2 Działania algebraiczne

Podstawowym pojęciem w algebrze jest pojęcie działania (dwuargumentowego). **Algebra** jest działem matematyki badającym **struktury algebraiczne**, czyli zbiory z działaniami.

Definicja 1.1 Niech A będzie dowolnym zbiorem. Funkcję $f : A \times A \rightarrow A$, która każdej uporządkowanej parze (α, β) elementów zbioru A przyporządkowuje element $f(\alpha, \beta)$ tego samego zbioru, nazywamy **działaniem dwuargumentowym** w zbiorze A . Na oznaczenie działania używamy jakiegoś specjalnego znaczka, na przykład $+$, $\cdot$, $\times$, $\circ$, $*$ (itp.), i zamiast $f(\alpha, \beta)$ (itp.) piszemy $\alpha + \beta$ (itp.). Element $\alpha * \beta \in A$ nazywamy **wynikiem** działania $*$ na parze $(\alpha, \beta) \in A \times A$.

Definicja 1.2 Działanie $*$: $A \times A \longrightarrow A$ nazywamy **łącznym**, gdy

$$\alpha * (\beta * \gamma) = (\alpha * \beta) * \gamma \quad (1.3)$$

dla dowolnych $\alpha, \beta, \gamma \in A$. Działanie $*$ nazywamy **przemiennym**, gdy

$$\alpha * \beta = \beta * \alpha \quad (1.4)$$

dla dowolnych $\alpha, \beta \in A$.

Przykład 1. Znamy doskonale działania **dodawania** i **mnożenia** w zbiorze $\mathbb{Z}$ liczb całkowitych. Działania te są łączne i przemienne. Również łączne i przemienne są działania dodawania i mnożenia w zbiorze $\mathbb{Q}$ liczb wymiernych oraz w zbiorze $\mathbb{R}$ liczb rzeczywistych. Działania $- : \mathbb{R} \times \mathbb{R} \longrightarrow \mathbb{R}$ i $:: \mathbb{R}_{>0} \times \mathbb{R}_{>0} \longrightarrow \mathbb{R}_{>0}$ odejmowania liczb rzeczywistych i dzielenia dodatnich liczb rzeczywistych nie są ani przemienne ani łączne. Działanie $\triangleright : \mathbb{Z} \times \mathbb{Z} \longrightarrow \mathbb{Z}$ dane wzorem $a \triangleright b = 2a + b$ nie jest ani łączne ani przemienne. Na przykład $1 \triangleright 2 = 4 \neq 5 = 2 \triangleright 1$. Oraz $1 \triangleright (2 \triangleright 3) = 2 + (2 \triangleright 3) = 2 + (4 + 3) = 9$, a $(1 \triangleright 2) \triangleright 3 = (2 + 2) \triangleright 3 = 8 + 3 = 11$. Działanie $\triangle : \mathbb{R} \times \mathbb{R} \longrightarrow \mathbb{R}$ dane wzorem $x \triangle y = \frac{x+y}{2}$ jest przemienne, ale nie jest łączne. Działanie $\max$, które każdej parze $(a, b) \in \mathbb{R} \times \mathbb{R}$ przyporządkowuje $\max\{a, b\}$, jest przemienne i łączne. $\diamond$

Uwaga. Łączność działania jest w pewnym sensie bardziej podstawową jego własnością niż przemienność. Jeżeli dane działanie $*$ jest łączne, to można jednoznacznie zdefiniować *wynik* $\alpha * \beta * \gamma$ jako $\alpha * (\beta * \gamma)$ lub $(\alpha * \beta) * \gamma$. Podobnie ma się rzecz z $\alpha_1 * \alpha_2 * \dots * \alpha_n$, gdzie tylko porządek α_i jest istotny. W szczególności, gdy wszystkie α_i są równe α dostajemy n -tą *potęgę* α^n . Prawdłowo należy ją określić indukcyjnie ($\alpha^1 = \alpha$ i $\alpha^{n+1} = \alpha^n * \alpha$), a zapisywać jakoś tak: α^{*n} .

Ćwiczenie 1.5 Niech X będzie dowolnym zbiorem niepustym i niech $\mathcal{B}ij(X)$ oznacza zbiór wszystkich bijekcji zbioru X na zbiór X . W $\mathcal{B}ij(X)$ określamy działanie **składania**: Jeżeli $f, g \in \mathcal{B}ij(X)$, to $f \circ g$ jest zdefiniowane przez $(f \circ g)(x) = f(g(x))$ dla każdego $x \in X$. Udowodnić, że w ten sposób zdefiniowaliśmy działanie dwuargumentowe i że jest ono łączne, ale (gdy $|X| > 2$) nie jest przemienne.

Definicja 1.3 Jeżeli w pewnym zbiorze B zadane są dwa działania $\wedge$ i $\vee$, to mówimy, że działanie $\vee$ jest **rozdzielne względem działania** $\wedge$, gdy

$$u \vee (v \wedge w) = (u \vee v) \wedge (u \vee w) \quad (1.5)$$

dla dowolnych $u, v, w \in B$.

Przykład 2. Działanie mnożenia liczb jest rozdzielne względem działania dodawania liczb (to znaczy, że $a \cdot (b + c) = a \cdot b + a \cdot c$ dla dowolnych liczb a, b, c).

Ćwiczenie 1.6 W zbiorze $\mathcal{P}(X)$ wszystkich podzbiorów danego zbioru X znamy działania² **iloczynu** (oznaczanego symbolem $\cap$) i **sumy** (oznaczanego symbolem $\cup$). Udowodnić, że każde z nich jest rozdzielne względem drugiego.

²Używamy też nazw pełnych: **iloczyn teoriomnościowy** i **suma teoriomnościowa**. Zbiór $A \cap B$ nazywamy również **przekrojem** zbiorów A i B . Zobacz KOM.

Definicja 1.4 Element $\varepsilon \in A$ nazywamy **elementem neutralnym** działania $*$ w zbiorze A , gdy dla dowolnego $\alpha \in A$ zachodzą równości:

$$\varepsilon * \alpha = \alpha * \varepsilon = \alpha. \quad (1.6)$$

Przykład 3. Jasne, że liczba 0 jest elementem neutralnym dodawania liczb (naturalnych, całkowitych, wymiernych, rzeczywistych), liczba 1 jest elementem neutralnym mnożenia liczb. Zbiór *pusty* $\emptyset \in \mathcal{P}(X)$ jest elementem neutralnym sumy teoriomnogościowej, a zbiór *pełny* $X \in \mathcal{P}(X)$ jest elementem neutralnym iloczynu teoriomnogościowego w $\mathcal{P}(X)$. Zwykle mnożenie w zbiorze $2\mathbb{Z}$ liczb całkowitych parzystych nie ma elementu neutralnego! Również działanie $\mathbb{R} \times \mathbb{R} \ni (x, y) \mapsto \min\{x, y\} \in \mathbb{R}$, nie ma elementu neutralnego. $\diamond$

Ćwiczenie 1.7 Udowodnić, że działanie może mieć co najwyżej jeden element neutralny.

1.3 Grupa

Wprowadzimy teraz bardzo ważne pojęcie grupy.

Definicja 1.5 Trójkę $(\Gamma, *, \varepsilon)$, gdzie Γ jest zbiorem, $*$ jest działaniem $\Gamma \times \Gamma \rightarrow \Gamma$ oraz $\varepsilon \in \Gamma$, nazywamy **grupą**, gdy spełnione są następujące aksjomaty:

- (1) działanie $*$ jest łączne (zobacz (1.3));
- (2) element ε jest elementem neutralnym działania $*$ (zobacz (1.6));
- (3) dla każdego $\alpha \in \Gamma$ istnieje taki element $\tilde{\alpha} \in \Gamma$, że $\alpha * \tilde{\alpha} = \tilde{\alpha} * \alpha = \varepsilon$.

Ćwiczenie 1.8 Jeżeli $\alpha \in \Gamma$, to element $\tilde{\alpha}$, którego istnienie zapewnia punkt (3), nazywa się **elementem odwrotnym** do α lub **odwrotnością** α . Udowodnić, że dany element grupy ma dokładnie jedną odwrotność. Oznaczamy ją α^{-1} .

Ćwiczenie 1.9 Udowodnić, że odwrotność odwrotności danego elementu równa jest temu elementowi: $(\alpha^{-1})^{-1} = \alpha$.

Ćwiczenie 1.10 Dowieść, że jeśli α, β są elementami grupy, to $(\alpha * \beta)^{-1} = \beta^{-1} * \alpha^{-1}$.

U w a g a. Gdy zadaniem działaniem $*$ w grupie jest **dodawanie** zazwyczaj oznaczane symbolem $+$, to mówimy, że ta grupa jest grupą **typu addytywnego**. W takim przypadku element neutralny ε nazywa się **zerem** i zazwyczaj oznacza symbolem 0 , element odwrotny do α nazywa się **elementem przeciwnym** do α , i oznacza symbolem $-\alpha$. Wówczas równości w aksjomatach grupy z definicji D1.5 mają postać:

- (1) $(\alpha + \beta) + \gamma = \alpha + (\beta + \gamma)$,
- (2) $0 + \alpha = \alpha + 0 = \alpha$,
- (3) $\alpha + (-\alpha) = (-\alpha) + \alpha = 0$.

Definicja 1.6 Jeżeli w danej grupie $(\Gamma, *, \varepsilon)$ działanie $*$ jest działaniem przemiennym, zobacz (1.4), to grupę nazywamy **grupą przemienną (komutatywną)** lub **grupą abelową**.

Ćwiczenie 1.11 Dowieść, że następujące pary³ są grupami abelowymi: $(\mathbb{Z}, +)$, $(\mathbb{Q}, +)$, $(\mathbb{R}, +)$, $(\mathbb{Q} \setminus \{0\}, \cdot)$, $(\mathbb{R} \setminus \{0\}, \cdot)$, $(\{+1, -1\}, \cdot)$, $(\mathbb{R}_{>0}, \cdot)$.

Przykład. Najważniejszy przykład grupy spotykamy w ćwiczeniu C1.5. Odwrotnością bijekcji $f \in \mathcal{B}ij(X)$ jest, oczywiście, bijekcja odwrotna f^{-1} . Elementem neutralnym zaś jest **identyczność** na X , oznaczana zazwyczaj Id_X . Grupa $(\mathcal{B}ij(X), \circ)$ nazywa się **grupą bijekcji** zbioru X . Grupa ta, zobacz C1.5, jest grupą abelową wyłącznie w przypadku, gdy $|X| \leq 2$. W przypadku gdy $X = [n] := \{1, 2, \dots, n\}$, zbiór $\mathcal{B}ij(X)$ oznaczamy symbolem S_n , jego elementy nazywamy **permutacjami**, a samą grupę $(S_n, \circ)$ nazywamy n -tą **grupą symetryczną**. Ponieważ element $\sigma \in S_n$ jest funkcją określoną na zbiorze $[n]$, więc zadajemy go wypisując w jednej linii elementy zbioru $[n]$ a tuż pod nimi ich obrazy:

$$\sigma = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & \dots & n \\ \sigma(1) & \sigma(2) & \sigma(3) & \dots & \sigma(n) \end{pmatrix}.$$

Zbiór S_n ma $n!$ (*en silnia*) elementów. Zobacz też KOM. ◇

Ćwiczenie 1.12 Niech $\sigma, \tau \in S_7$ będą zadane przez

$$\sigma = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 \\ 3 & 6 & 7 & 1 & 2 & 4 & 5 \end{pmatrix}, \quad \tau = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 \\ 7 & 5 & 6 & 1 & 3 & 2 & 4 \end{pmatrix}.$$

Wyznaczyć następujące elementy grupy S_7 : $\sigma \circ \tau$, $\tau \circ \sigma$, σ^4 , τ^{-1} , $\sigma^{-3} := (\sigma^{-1})^3$.

Ćwiczenie 1.13 Niech α będzie elementem grupy $(\Gamma, *)$. Niech funkcja $f_\alpha : \Gamma \rightarrow \Gamma$ będzie zadana przez $f_\alpha(\xi) = \alpha * \xi$. Dowieść, że f_α jest bijekcją zbioru Γ . Dowieść też, że

$$f_\alpha \circ f_\beta = f_{\alpha * \beta}, \quad \text{oraz} \quad (f_\alpha)^{-1} = f_{\alpha^{-1}}$$

dla dowolnych $\alpha, \beta \in \Gamma$.

1.4 Pierścień przemienny. Ciało

Pierścienie, jakie występują w dużych ilościach w elementarnej teorii liczb, należą do klasy pierścieni przemiennych z jedyneką.

Definicja 1.7 Układ $(\mathcal{R}, +, \cdot, 0, 1)$, gdzie $\mathcal{R}$ jest zbiorem, $+$ i $\cdot$ są działaniami w zbiorze $\mathcal{R}$, zwanymi **dodawaniem** i **mnożeniem**, a $0 \in \mathcal{R}$ (**zero**) i $1 \in \mathcal{R}$ (**jedynka**) są dwoma wyróżnionymi elementami, nazywamy **pierścieniem przemiennym z jedyneką**, gdy spełnione są następujące aksjomaty:

- (1) $(\mathcal{R}, +, 0)$ jest grupą abelową;
- (2) mnożenie $\cdot$ jest rozdzielne względem dodawania $+$;
- (3) mnożenie $\cdot$ jest łączne i przemienne;
- (4) jedynka 1 jest elementem neutralnym mnożenia.

³Gdy, wskazując grupę, podajemy tylko *parę* $(\Gamma, *)$, należy samodzielnie ustalić element neutralny, zobacz C1.7. Czasem, gdy z kontekstu jest jasne, jakie działanie mamy na myśli, wskazujemy tylko zbiór Γ .

Przykład 1. Znane nam przykłady pierścieni (przemiennej z jedyką):

- pierścień liczb całkowitych $(\mathbb{Z}, +, \cdot, 0, 1)$,
- pierścień liczb wymiernych $(\mathbb{Q}, +, \cdot, 0, 1)$,
- pierścień liczb rzeczywistych $(\mathbb{R}, +, \cdot, 0, 1)$.

◇

ZADANIE 1.6 Udowodnić, że w każdym pierścieniu zachodzą równości

$$(1) \quad \alpha \cdot 0 = 0, \quad (2) \quad (-\alpha) \cdot (-\beta) = \alpha \cdot \beta.$$

ROZWIĄZANIE. (1) Mamy

$$\alpha \cdot 0 + \alpha \cdot 0 = \alpha \cdot (0 + 0) = \alpha \cdot 0.$$

Pierwsza z tych równości wynika z rozdzielności mnożenia względem dodawania, druga z faktu, że 0 jest elementem neutralnym dodawania. Dodajmy teraz $-(\alpha \cdot 0)$ do lewej strony tej równości:

$$-(\alpha \cdot 0) + [\alpha \cdot 0 + \alpha \cdot 0] = [-(\alpha \cdot 0) + \alpha \cdot 0] + \alpha \cdot 0 = 0 + \alpha \cdot 0 = \alpha \cdot 0.$$

Dodając ten sam element $-(\alpha \cdot 0)$ do prawej strony dostajemy 0. W ten sposób równość (1) jest udowodniona. Dla sprawdzenia równości (2), zauważmy, że:

$$(-\alpha) \cdot \beta + \alpha \cdot \beta = (-\alpha + \alpha) \cdot \beta = 0 \cdot \beta = \beta \cdot 0 = 0.$$

Widzimy stąd, że $(-\alpha) \cdot \beta$ jest elementem przeciwnym do $\alpha \cdot \beta$. Zatem

$$(-\alpha) \cdot (-\beta) = -(\alpha \cdot (-\beta)) = -((-\beta) \cdot \alpha) = -(-(\beta \cdot \alpha)) = \beta \cdot \alpha = \alpha \cdot \beta.$$

Takiego typu proste manipulacje z aksjomatami pierścienia w dalszym ciągu będziemy pozostawiali Czytelnikowi. ◇

U w a g a. Gdy α jest elementem pierścienia $\mathcal{R}$ i n jest liczbą całkowitą, to definiujemy $n\alpha \in \mathcal{R}$ następująco: $0\alpha = 0$, $1\alpha = \alpha$, $(n+1)\alpha = n\alpha + \alpha$ dla $n \in \mathbb{N}$, oraz $n\alpha = -(-n)\alpha$, gdy $n < 0$.

Ćwiczenie 1.14 Niech α, β będą dowolnymi elementami pierścienia. Udowodnić szczegółowo (przez indukcję), że dla $m, n \in \mathbb{Z}$ prawdziwe są równości: **(1)** $n(m\alpha) = (nm)\alpha$, **(2)** $(n+m)\alpha = n\alpha + m\alpha$, **(3)** $n(\alpha + \beta) = n\alpha + n\beta$, **(4)** $(n\alpha) \cdot \beta = \alpha \cdot n\beta = n(\alpha \cdot \beta)$.

Ćwiczenie 1.15 Niech α będzie elementem pierścienia. Zdefiniować przez indukcję n -tą potęgę, α^n dla wykładnika naturalnego n . Następnie udowodnić przez indukcję, że $(\alpha^m)^n = \alpha^{mn}$ dla dowolnych $m, n \in \mathbb{N}$.

Ćwiczenie 1.16 Udowodnić przez indukcję, że dla dowolnych elementów α, β pierścienia przemiennej i dowolnej liczby $n \in \mathbb{N}$ zachodzą równości (piszemy $\varphi\psi$ zamiast $\varphi \cdot \psi$):

$$(\alpha + \beta)^n = \alpha^n + \binom{n}{1} \alpha^{n-1} \beta + \dots + \binom{n}{n-1} \alpha \beta^{n-1} + \beta^n; \quad (1.7)$$

$$\alpha^n - \beta^n = (\alpha - \beta)(\alpha^{n-1} + \alpha^{n-2} \beta + \dots + \alpha \beta^{n-2} + \beta^{n-1}). \quad (1.8)$$

Definicja 1.8 Element $\eta \in \mathcal{R}$ danego pierścienia $(\mathcal{R}, +, \cdot, 0, 1)$ nazywamy **jednością** lub **elementem odwracalnym**, gdy istnieje taki element $\xi \in \mathcal{R}$, że $\eta \cdot \xi = 1$. W takiej sytuacji element ξ nazywamy **odwrotnością** η i oznaczamy $\xi = \eta^{-1}$. Zbiór wszystkich jedności $\mathcal{R}$ oznaczamy symbolem $\mathcal{R}^*$.

Ćwiczenie 1.17 Udowodnić, że jeżeli $\mathcal{R}$ jest pierścieniem przemiennym z jedyneką, to trójka $(\mathcal{R}^*, \cdot, 1)$ jest grupą abelową.

Ćwiczenie 1.18 Grupa $\mathcal{R}^* = (\mathcal{R}^*, \cdot, 1)$ nazywa się **grupą jedności pierścienia $\mathcal{R}$** . Wyznaczyć grupy jedności pierścieni $\mathbb{Z}$, $\mathbb{Q}$ i $\mathbb{R}$.

Definicja 1.9 Element α pierścienia $\mathcal{R}$ nazywamy **dzielnikiem zera**, gdy $\alpha \neq 0$ i w $\mathcal{R}$ istnieje taki element $\beta \neq 0$, że $\alpha \cdot \beta = 0$. Pierścień nie zawierający żadnych dzielników zera nazywa się **dziedziną całkowitości**. W dziedzinach całkowitości (zwanymi też **pierścieniami bez dzielników zera**) zachodzi więc prawo: $\alpha\beta = 0 \Rightarrow \alpha = 0 \text{ lub } \beta = 0$.

Poznamy teraz definicję ciała:

Definicja 1.10 Pierścień przemienny z jedyneką nazywa się **ciałem**, gdy każdy jego różny od zera element jest odwracalny. Jeżeli α jest niezerowym elementem ciała, to jego odwrotność oznaczamy α^{-1} lub $\frac{1}{\alpha}$. Konsekwentnie piszemy również $\frac{\alpha}{\beta}$ zamiast $\alpha\beta^{-1}$.

Przykład. Z ćwiczenia C1.18 widzimy, że pierścienie $\mathbb{Q}$ i $\mathbb{R}$ są ciałami. $\diamond$

Ćwiczenie 1.19 Udowodnić, że ciało jest dziedziną całkowitości.

Ćwiczenie 1.20 Udowodnić, że skończona dziedzina całkowitości jest ciałem.

1.5 Liczby zespolone

Matematyka w żaden sposób nie potrafi się obejść bez liczb zespolonych. Również matematyka olimpijska wyraźnie kuleje bez tych liczb. Należy więc przyswoić sobie podstawową wiedzę ich dotyczącą. Im wcześniej tym lepiej.

Liczby rzeczywiste utożsamiamy z punktami prostej – **osi liczbowej**. Podobnie, liczby zespolone utożsamimy z punktami płaszczyzny.

Definicja 1.11 Napis postaci $a + bi$, gdzie $a, b \in \mathbb{R}$ nazywamy **liczbą zespoloną**. Zbiór liczb zespolonych oznaczamy symbolem $\mathbb{C}$. W zbiorze tym wykonujemy działania **dodawania** i **mnożenia** następująco:

$$(a + bi) + (c + di) = (a + c) + (b + d)i, \quad (1.9)$$

$$(a + bi) \cdot (c + di) = (ac - bd) + (ad + bc)i. \quad (1.10)$$

Dodawanie i mnożenie liczb zespolonych jest łatwe: mówi o tym reguła:

rób to co w szkole pamiętając, że $i^2 = -1$.

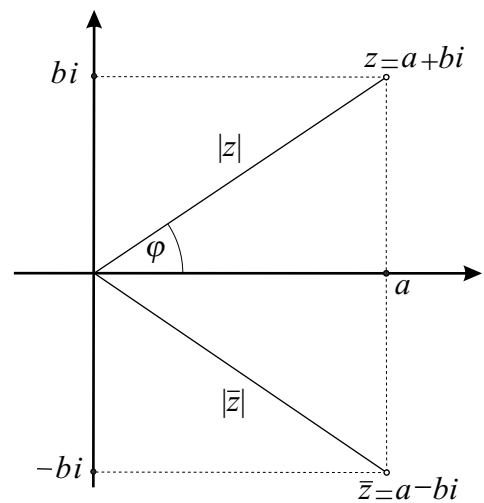
Wygodnym jest utożsamiać liczbę zespoloną $z = a + bi$ z punktem płaszczyzny o współrzędnych kartezjańskich (a, b) . W takiej sytuacji odciętą a nazywamy **częścią rzeczywistą** liczby z i oznaczamy $a = \operatorname{Re} z$, a rzędną b nazywamy **częścią urojoną** liczby z i oznaczamy $b = \operatorname{Im} z$. Utożsamiamy też liczbę rzeczywistą a z liczbą zespoloną $a + 0i$. W ten sposób traktujemy zbiór $\mathbb{R}$ liczb rzeczywistych jako podzbiór zbioru liczb zespolonych $\mathbb{C}$.

Geometrycznie, $\mathbb{R}$ pokrywa się z osią odciętych, zwaną w tym kontekście **osią rzeczywistą**. Oś rzędnych nazywamy wtedy **osią urojoną**. Liczby zespolone leżące na osi urojonej nazywa się **liczbami czysto urojonymi**.

Niech $z = a + bi$ będzie liczbą zespoloną. Kładziemy (zobacz rysunek obok):

$$|z| = \sqrt{a^2 + b^2}, \quad \bar{z} = a - bi.$$

Liczba rzeczywista(!) $|z|$ nazywa się **modułem** liczby zespolonej z . Jest ona odległością punktu (a, b) od początku układu współrzędnych. Liczbę $\bar{z}$ nazywamy liczbą **sprzężoną** (do) liczby z . Geometrycznie: $\bar{z}$ jest odbiciem punktu z w osi rzeczywistej.

Rys. 1.2

Ćwiczenie 1.21 Sprawdzić, że dla dowolnej liczby zespolonej z zachodzą następujące równości: $z + \bar{z} = 2 \operatorname{Re} z$ oraz $z - \bar{z} = 2i \operatorname{Im} z$.

Ćwiczenie 1.22 Udowodnić równości:

$$(1) \quad \overline{z + w} = \bar{z} + \bar{w}, \quad (2) \quad \overline{z \cdot w} = \bar{z} \cdot \bar{w}, \quad (1.11)$$

$$(3) \quad z \cdot \bar{z} = |z|^2, \quad (4) \quad |z \cdot w| = |z| \cdot |w|. \quad (1.12)$$

Ćwiczenie 1.23 Udowodnić i podać interpretację geometryczną następującej, tak zwanej **nierówności trójkąta**: $|z + w| \leq |z| + |w|$ dla dowolnych $z, w \in \mathbb{C}$. *Wskazówka.* Zobacz rysunek 1.3a.

Ćwiczenie 1.24 Sprawdzić, że jeżeli $z = a + bi \neq 0$, to liczba

$$z^{-1} := \frac{a}{|z|^2} + \frac{-b}{|z|^2}i = \frac{\bar{z}}{|z|^2}$$

jest **odwrotnością** liczby z w tym sensie, że $z \cdot z^{-1} = z^{-1} \cdot z = 1$.

Fakt, że każda liczba zespolona $z \neq 0$ ma odwrotność z^{-1} (oznaczaną też oczywiście $\frac{1}{z}$) pokazuje, że w zbiorze $\mathbb{C}$ wykonalne jest **dzielenie** liczb (nie przez zero!). W praktyce dzielenie polega na mnożeniu licznika i mianownika przez liczbę sprzężoną do mianownika:

$$\frac{a+bi}{c+di} = \frac{(a+bi)(c-di)}{(c+di)(c-di)} = \frac{ac+bd}{c^2+d^2} + \frac{bc-ad}{c^2+d^2}i.$$

Ćwiczenie 1.25 Uzasadnić, że $|z/w| = |z|/|w|$. Oraz, że niezerowa liczba $z \in \mathbb{C}$ ma moduł równy 1 wtedy i tylko wtedy, gdy $z^{-1} = \bar{z}$.

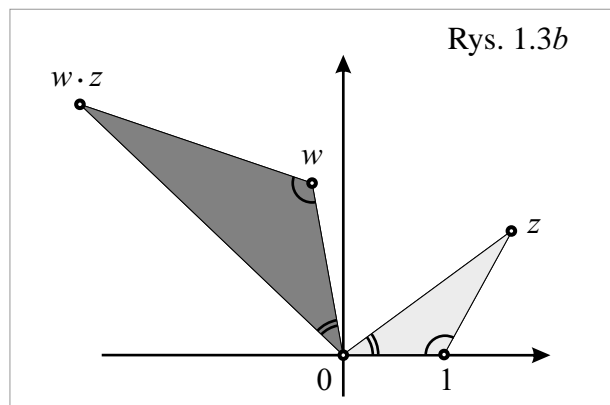
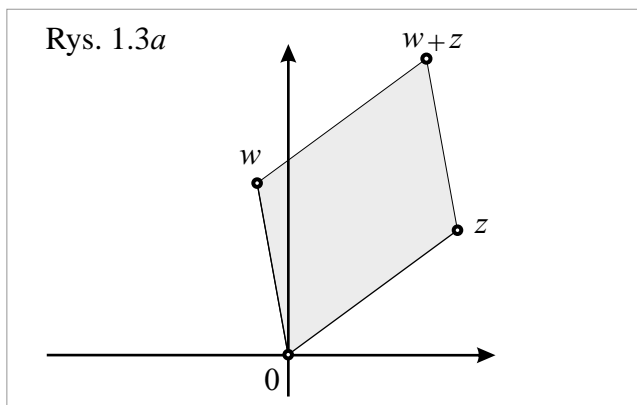
Ćwiczenie 1.26 Niech $z = 2+3i$, $w = 4-i$. Narysować liczby z , $\bar{z}$, $z+w$, z^2 , zw , $\bar{z}^3w^{-2}$, a także zbiór $\{kz+lw : k, l \in \mathbb{Z}\}$.

Ćwiczenie 1.27 Udowodnić, że zbiór $\mathbb{C}$ wraz z wprowadzonymi działaniami dodawania i mnożenia jest ciałem. W szczególności w $\mathbb{C}$ nie ma dzielników zera, zobacz C1.19. To znaczy, że jeżeli $zw = 0$, to $z = 0$ lub $w = 0$, porównaj D1.9.

Interpretacja geometryczna dodawania i mnożenia

Bardzo ważnym jest zrozumienie geometrii liczb zespolonych. Sama algebra nie wystarczy!

Z formuły (1.9) łatwo wywnioskować, że punkt płaszczyzny odpowiadający sumie $w+z$ jest jednoznacznie wyznaczony przez warunek: punkty odpowiadające liczbom 0 , w , $w+z$, z są wierzchołkami równoległoboku, zobacz rysunek 1.3a. Widzimy stąd i z **zasady równoległoboku** dodawania wektorów, że przekształcenie $A_w : z \mapsto w+z$ polegające na dodawaniu ustalonej liczby zespolonej w do zmiennej liczby z jest, z geometrycznego punktu widzenia, **translacją**, która przesuwa punkt 0 w punkt w .

Aby zobaczyć interpretację geometryczną mnożenia liczb zespolonych użyjemy **współrzędnych biegunowych** (r, φ) niezerowego (tzn. różnego od początku układu) punktu (a, b) , który utożsamiamy z liczbą zespoloną $z = a+bi$. Tutaj $r = |z|$ jest modułem liczby z , zaś φ jest miarą kąta między dodatnią częścią osi rzeczywistej i półprostą h_{0z} . Kąt ten nazywamy **argumentem** liczby z i oznaczamy $\text{Arg } z$. Liczbę φ definiujemy z dokładnością do 2π . Jeżeli $\text{Arg } z = \varphi$, to, z elementarnej trygonometrii, mamy (porównaj rysunek 1.2):

$$z = |z| \cos \varphi + i|z| \sin \varphi = |z|(\cos \varphi + i \sin \varphi). \quad (1.13)$$

Taki zapis nazywamy **postacią trygonometryczną** liczby zespolonej z .

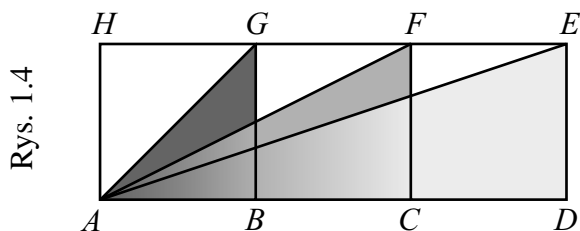
Pomnożmy dwie liczby zespolone zadane w postaci trygonometrycznej:

$$\begin{aligned} & |z|(\cos \varphi + i \sin \varphi) \cdot |w|(\cos \psi + i \sin \psi) \\ &= |z| \cdot |w| [(\cos \varphi \cos \psi - \sin \varphi \sin \psi) + i(\cos \varphi \sin \psi + \sin \varphi \cos \psi)] \\ &= |zw| [\cos(\varphi + \psi) + i \sin(\varphi + \psi)]. \end{aligned}$$

Ostatnia równość wynika z drugiej tożsamości (1.12) i z elementarnej trygonometrii, zobacz PLA T2.29. Wnioskujemy stąd, że zachodzi następująca *reguła mnożenia*:

mnożąc liczby zespolone mnożymy ich moduły i dodajemy ich argumenty.

Używając tej reguły z łatwością rozwiążemy ćwiczenie:

Ćwiczenie 1.28 Niech $ABGH$, $BCFG$ i $CDEF$ będą kwadratami, zobacz rysunek 1.4. Wykazać, że suma miar kątów: $\sphericalangle DAE$, $\sphericalangle CAF$, $\sphericalangle BAG$ jest równa 90° .
Wskazówka. Pomnożyć: $(3 + i)(2 + i)(1 + i)$.

Potęgowanie i pierwiastkowanie

Bardzo ważnym wnioskiem z reguły mnożenia jest **wzór de Moivre'a**:

$$(\cos \varphi + i \sin \varphi)^n = \cos n\varphi + i \sin n\varphi. \quad (1.14)$$

Wnioskiem ze wzoru de Moivre'a jest fakt, że dla liczby zespolonej $w = |w|(\cos \varphi + i \sin \varphi)$, $w \neq 0$, istnieje dokładnie n **pierwiastków n -tego stopnia** z liczby w :

$$z_k = \sqrt[n]{|w|} \left(\cos \frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2k\pi}{n} \right). \quad (1.15)$$

Należy tak długo przyglądać się liczbom z_k , aż stanie się jasne, że tworzą wierzchołki pewnego n -kąta foremnego i każda z nich spełnia warunek $z_k^n = w$. Patrz rysunek 1.5a.

Ćwiczenie 1.29 Przedstawić w postaci $a + bi$ liczby: $(1 + i)^{2011}$, $(1 + \sqrt{3}i)^{2010}$.

Ćwiczenie 1.30 Zapisać w postaci $a + bi$: $(1 + i \operatorname{tg} \varphi)^n$, $(1 + \cos \varphi + i \sin \varphi)^n$.

Ćwiczenie 1.31 Używając wzoru dwumiennego (zobacz (1.7)) i wzoru de Moivre'a udowodnić, że dla dowolnego $x \in \mathbb{R}$ zachodzą równości

$$\sin 3x = -4 \sin^3 x + 3 \sin x, \quad \cos 5x = 16 \cos^5 x - 20 \cos^3 x + 5 \cos x.$$

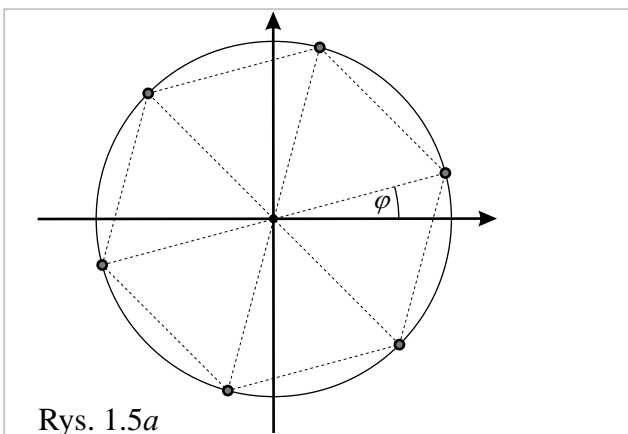
Ćwiczenie 1.32 Udowodnić, że jeżeli $az^2 + bz + c = 0$ dla pewnych liczb zespolonych $a \neq 0, b, c$ i z , to zachodzi równość $z = \frac{-b + \sqrt{\Delta}}{2a}$, gdzie $\sqrt{\Delta}$ oznacza jeden z pierwiastków stopnia drugiego z liczby $\Delta := b^2 - 4ac$.

Ćwiczenie 1.33 Każdy pierwiastek równania kwadratowego $z^2 - 2(\cos \varphi)z + 1 = 0$, przy dowolnym parametrze $\varphi \in \mathbb{R}$, jest liczbą zespoloną o module 1.

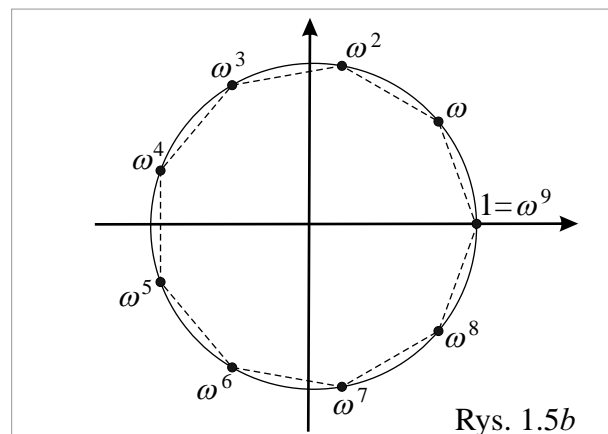
Ćwiczenie 1.34 Narysować 6-elementowy zbiór pierwiastków stopnia 6 z liczby i . Wskazówka. Zaznaczony na rysunku 1.5a kąt φ ma miarę $\pi/12$.

Szczególnie sympatycznym jest zbiór wszystkich pierwiastków n -tego stopnia z liczby 1.

Ćwiczenie 1.35 Udowodnić, że zbiór $\mu_n(\mathbb{C})$ wszystkich pierwiastków stopnia n z 1 jest grupą względem mnożenia.

Rys. 1.5a

Rys. 1.5b

Ćwiczenie 1.36 Udowodnić, że grupa $(\mu_n(\mathbb{C}), \cdot)$ jest grupą cykliczną⁴.

Tożsamości trygonometryczne

Liczby zespolone, dzięki swojej budowie pozwalają zgrabnie uzasadniać tożsamości trygonometryczne, zobacz na przykład C1.31. Inny przykład widzimy w rozwiązaniu kolejnego zadania:

ZADANIE 1.7 Udowodnić, że dla dowolnego $x \neq 2l\pi$ zachodzi równość

$$\frac{1}{2} + \sum_{k=1}^N \cos kx = \frac{\sin(N + \frac{1}{2})x}{2 \sin \frac{x}{2}}.$$

⁴Grupę Γ nazywamy **grupą cykliczną**, gdy istnieje taki element $\omega \in \Gamma$, że zachodzi równość zbiorów $\Gamma = \{\omega^n : n \in \mathbb{Z}\}$. Patrz rysunek 1.5b, gdzie pokazano przypadek $n = 9$.

ROZWIĄZANIE. Weźmy liczbę zespoloną $z = \cos x + i \sin x$ i niech $w = \cos \frac{x}{2} + i \sin \frac{x}{2}$ będzie (jednym z dwóch) pierwiastkiem kwadratowym z liczby z . Dzięki wzorowi de Moivre'a wiemy, że rozważana suma jest częścią rzeczywistą liczby

$$\frac{1}{2} \sum_{k=-N}^N z^k = \frac{1}{2} z^{-N} \sum_{k=0}^{2N} z^k = \frac{1}{2} z^{-N} \frac{z^{2N+1} - 1}{z - 1} = \frac{w(z^{N+1}w^{-1} - z^{-N}w^{-1})}{2w(zw^{-1} - w^{-1})},$$

czyli liczby

$$\frac{w^{2N+1} - \overline{w^{2N+1}}}{2(w - \bar{w})} = \frac{2i \sin(2N+1)\frac{x}{2}}{2 \cdot 2i \sin \frac{x}{2}}.$$

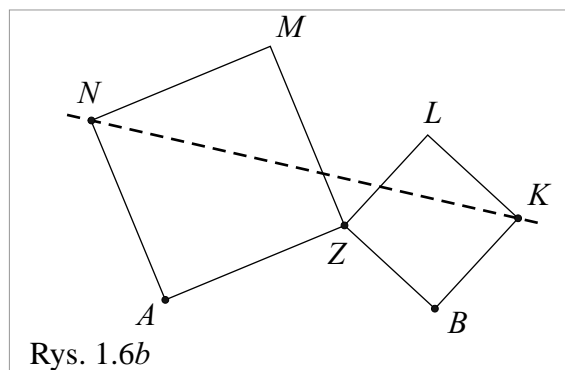
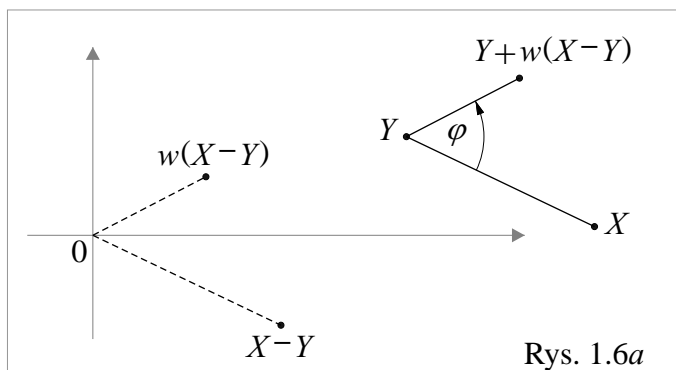
Należy tak długo sprawdzać napisane równości, aż wszystko będzie jasne. $\diamond$

Ćwiczenie 1.37 Udowodnić, że $\sum_{k=0}^N \sin kx = \frac{\sin \frac{Nx}{2} \sin \frac{(N+1)x}{2}}{\sin \frac{x}{2}}$ dla $x \neq 2l\pi$.

Obroty i podobieństwa spiralne

Z reguły mnożenia widzimy, że przekształcenie $M_w : z \mapsto wz$, tzn. mnożenie przez ustaloną niezerową liczbę zespoloną w jest, z geometrycznego punktu widzenia, złożeniem $J_0^\lambda \circ R_0^\varphi$ dwóch przekształceń płaszczyzny: **obrotu** R_0^φ wokół punktu $0 = (0, 0)$ o kąt $\varphi = \text{Arg } w$, i **jednokładności** J_0^λ o środku 0 i skali $\lambda = |w|$. Zobacz rysunek 1.3b, gdzie widać dwa podobne trójkąty $\Delta(0)(1)(z)$ i $\Delta(0)(w)(zw) = M_w(\Delta(0)(1)(z))$. W szczególności, mnożenie przez i jest obrotem wokół 0 o kąt prosty (przeciwnie do ruchu wskazówek zegara). Podobnie, mnożenie przez $-i$ jest obrotem o kąt prosty, tym razem zgodnie z ruchem wskazówek zegara. Złożenia obrotów i jednokładności o wspólnym środku nazywamy w geometrii **podobieństwami spiralnymi**, zobacz PLA.

Liczby zespolone są wobec tego mocnym narzędziem rachunkowym w planimetrii, gdzie utożsamiamy punkty płaszczyzny z liczbami zespolonymi. Na rysunku 1.6a pokazujemy wynik podobieństwa spiralnego $J_Y^{|w|} \circ R_Y^{\text{Arg } w}(X)$.

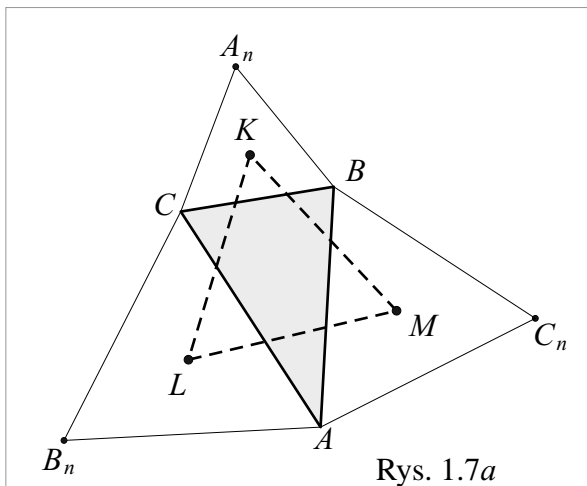
Pokażemy trzy klasyczne przykłady zastosowania tej idei w planimetrii.

ZADANIE 1.8 (Zadanie o zakopanym skarbie.) Na płaszczyźnie dane są ustalone dwa punkty A, B i zmienny punkt Z . Niech $ZBKL$ i $AZMN$ będą dwoma kwadratami zorientowanymi przeciwnie do ruchu wskazówek zegara. Udowodnić, że wszystkie proste l_{NK} przechodzą przez ten sam punkt (są współpękowe).

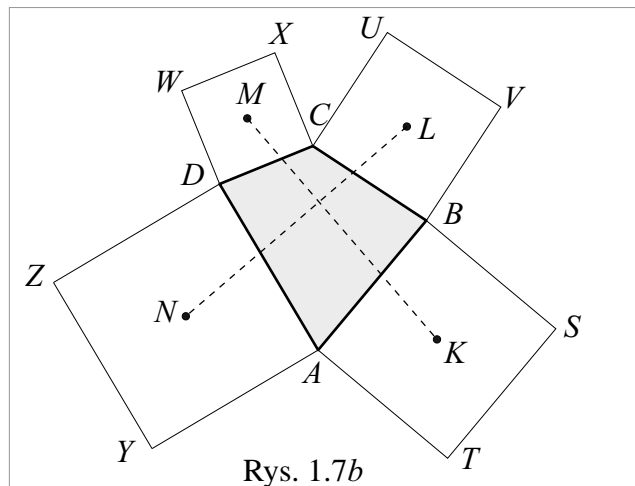
ROZWIĄZANIE. Mamy, wobec powyższego, $N = A + i(Z - A)$, $K = B + (-i)(Z - B)$. Zatem środek odcinka $\overline{NK}$ jest liczbą $\frac{N+K}{2} = \frac{A+B+i(B-A)}{2}$. Widzimy stąd, że środek odcinka $\overline{NK}$ nie zależy od wyboru punktu Z . Przez ten środek przechodzą (oczywiście) wszystkie proste l_{NK} . $\diamond$

ZADANIE 1.9 (Zadanie o trójkątach Napoleona) Na zewnątrz danego trójkąta $\triangle ABC$, na jego bokach, zbudowano trójkąty równoboczne $\triangle BCA_n$, $\triangle CAB_n$ i $\triangle ABC_n$. Udowodnić, że środki ciężkości tych trójkątów są wierzchołkami trójkąta równobocznego.

ROZWIĄZANIE. Oznaczmy $\omega = \cos \frac{\pi}{3} + i \sin \frac{\pi}{3}$. Mnożenie przez liczbę ω jest więc obrotem o kąt $\frac{\pi}{3} = \text{Arg} \omega$. Wobec tego, $A_n = C + \omega(B - C)$, $B_n = A + \omega(C - A)$ oraz $C_n = B + \omega(A - B)$, zob. rys. 1.7a. Chcemy uzasadnić, że zachodzi równość $\omega(L - K) = M - K$. Ponieważ środek ciężkości K jest średnią arytmetyczną odpowiednich wierzchołków, więc, $3K = A_n + B + C = (1 + \omega)B + (2 - \omega)C$. Podobnie, $3L = (1 + \omega)C + (2 - \omega)A$ i $3M = (1 + \omega)A + (2 - \omega)B$. Korzystając z tych równości i (łatwej do zobaczenia, sprawdzić!) równości $\omega^2 + 1 = \omega$, po prostych rachunkach, dostaniemy równość $\omega(3L - 3K) = 3M - 3K$, czyli tezę. $\diamond$

Rys. 1.7a

Rys. 1.7b

ZADANIE 1.10 (Zadanie van Aubela) Dany jest czworokąt wypukły $ABCD$ i kwadraty zewnętrzne $ABST$, $BCUV$, $CDWX$, $DAYZ$, zobacz rysunek 1.7b. Udowodnić, że jeżeli K, L, M, N są środkami tych kwadratów, to $\overline{KM} \perp \overline{LN}$ oraz $|KM| = |LN|$.

ROZWIĄZANIE. Niech $w = \frac{1}{\sqrt{2}}(\cos \frac{\pi}{4} + i \sin \frac{\pi}{4})$. Jasne, że jeżeli $EFGH$ jest kwadratem (zorientowanym dodatnio, tzn. tak jak kwadrat o wierzchołkach $0, 1, 1 + i, i$), to jego środek jest obrazem $J_E^{|w|}(\mathbb{R}_E^{\pi/4}(F))$. Zatem, zgodnie z powiedzianym,

$$K = B + w(A - B), \quad L = C + w(B - C), \quad M = D + w(C - D), \quad N = A + w(D - A).$$

Korzystając z tych równości wyznaczamy

$$M - K = D - B + w(-A + B + C - D), \quad N - L = A - C + w(-A - B + C + D).$$

Sprawdzenie równości $M_K = i(N - L)$, z której wynika(!) teza, jest teraz oczywistym rachunkiem. Pozostawiamy go Czytelnikowi. Zauważmy jeszcze, że założenie o wypukłości czworokąta $ABCD$ jest zdecydowanie nadmiarowe. $\diamond$